

IDEJE O RELIGIJI I ETICI KOD JOVANA BALJEVIĆA I DŽONA PLAMENCA

Goran Sekulović

As regards the analysis of freedom of conscience, moral and the phenomenon of religion and faith, John Plamenac was very similar to Jovan Baljević, the first Montenegrin Doctor of Philosophy, who also treated these issues in a universal and anthropological manner. Like Baljević, Plamenac was able to comprehensively consider the nature of faith. For Plamenac and Baljević, just like for Lev Tolstoy, faith was sincere and nonviolent, and the church was hidden in the heart of a man who did not tolerate wealth and hierarchy.

Ideje o religiji i etici Jovana Stefanovića Baljevića (1728–1769), prvog Crnogorca doktora filozofije i Jovana Džona Plamenca (1912–1975), istaknutog engleskog i crnogorskog filozofa i teoretičara društva, oksfordskog profesora i člana Britanske akademije nauka, čine ne mali i veoma značajan dio njihovih filozofskih učenja. Konkretna pitanja iz ovog tematskog korpusa koja se odnose na slobodu i slobodu savjesti su najadekvatnija da se navedu ne samo određene, međusobno vrlo slične, ideje o religiji i etici prisutne kod oba ova crnogorska filozofa,

već upravo povodom njih i istaknu sve bitne zajedničke odlike filozofskog djela Jovana Stefanovića Baljevića i Jovana Džona Plamenca, kao i da se ukaže na neke trajne i suštinske odlike crnogorskog pogleda na svijet, za koga Dr Sekula Drljević piše da je „izražen riječju - čojstvo“.

Na početku, treba reći da su i Jovan Baljević i Jovan Džon Plamenac sudionici, odnosno duhovni baštinici – a sa njima i preko njihovog djela i mi, savremenici, tj. Crna Gora, i njihovi i evropski, i geografski i istorijski, duhovni potomci i pripadnici istog civilizacijsko-kulturnog kruga – svih (zapadno)evropskih istorijskih, društvenih, političkih, konfesionalnih, filozofskih i duhovnih promjena od srednjeg vijeka i početka novovjekovlja do današnjeg vremena, naravno, što svojim neposrednim životnim dobima i epohama u kojima su stvarali i djelovali, što brojnim naučnim djelima i fondom literature koju su upoznali, iščitavali i interpretirali.

To je nesumnjivo naša, crnogorska, evropska, civilizacijska i demokratska baština, ali i stvarnost, koju danas, na početku dvadeset prvog vijeka otkrivamo, objelodanjujemo, prezentujemo i potvrđujemo pred licem evropske i svjetske javnosti kao suverena i demokratska država zarad same Crne Gore, sadašnjih i budućih generacija i njihove evropske, integrativne i prosperitetne budućnosti.

Plamenac i ideja slobode savjesti

Jovan Džon Plamenac u svom bogatom i interdisciplinarnom učenju, između ostalog, reafirmiše i važnost moralnih pojmova. I iz ovog tematskog sadržaja i metodskog postupka vidi se njegova crnogorska etničko-nacionalna genetska i istorijsko-društvena predispozicija i naklonost ka filozofiji morala, koja je najrazvijeniji i najprisutniji dio filozofije u ukupnom bavljenju filozofijom kod Crnogoraca. To su primijetile i njegove kolege i prijatelji,

između ostalih i ser Isaija Berlin, jedan od najpoznatijih svjetskih filozofa. Plamenac uočava da se može govoriti o evropskom porijeklu pojma slobode savjesti, ali ne i pojma slobode. Ovaj revidirani zahtjev na koji Evropljani polažu pravo zato je, ističe Plamenac, skromniji je od drugog. Međutim, on nije tako skroman kao što na prvi pogled izgleda. Naime, određivanje i razvijanje moralnih pojmova nije puko vježbanje u leksikografiji i logici, niti je čak puka intelektualna operacija. U procesu kritičkog ispitivanja naših vrijednosti, mi se razvijamo i oplemenjujemo na njima, kaže Plamenac. Isto činimo u procesu stvaranja institucija koje nam pomažu da ih ostvarimo. Na primjer, ne možemo reći da je ono što su narodi koji su govorili engleski podrazumijevali pod slobodom u šesnaestom vijeku isto što i ono što pod njom podrazumijevaju danas, osim što danas upotrebljavaju drukčije riječi da bi je odredili i drukčije institucije da bi je sačuvali, precizira Plamenac. Usredsređujući svoje umove ka njoj, raspravljajući o njoj i svjesno ciljajući na njeno očuvanje i uvećanje u procesu reformisanja svojih institucija, oni su, nabolje ili nagore, značajno promijenili svoja shvatanja o njoj.

Iako je Plamenčeva namjera bila da objasni kako se ideja slobode savjesti pojavila u Zapadnoj Evropi u šesnaestom i sedamnaestom vijeku, on nije bio zainteresovan za samo pitanje porijekla. Vjeruje samo da je jedan od najboljih – i ponekad, kako kaže, baš najbolji – metod shvatanja moralne ideje, vidjeti kako je nastala i suprotstaviti je drugim idejama koje su s njom u bliskom odnosu. I to nije samo za ovu pojavu izabrani metod istraživanja, već ga Plamenac, kao što smo već uočili, i drugdje postavlja kao optimalan metod proučavanja određene ideje ili društvenog fenomena. Plamenac naglašava da su pobornici slobode i mučenici za nju postojali daleko prije nego što se bilo ko založio za slobodu savjesti, a oni su bili i zagovornici tolerancije. Kako se, dakle, pita se Plamenac, sloboda savjesti razlikuje od drugih oblika slobode? Kako se ona razlikuje od puke tolerancije?

Nema sumnje da je Plamenca i najviše i najintimnije, reklo bi se, zanimala upravo sloboda savjesti. I u toj činjenici se može vidjeti uticaj crnogorskog porijekla na njegovo naučno djelo, budući da ga je i ovdje snažno zaokupljao etički, moralni habitus fenomena ljudske slobode. U ovome se ogledala i širina njegovog naučnog pristupa društvenim fenomenima od bitnog značaja za čovjeka i njegov život, svijet u cjelini, njihovu sudbinu, svrhovitost i perspektivu.

Iako se pomno bavio pitanjima politike i demokratije, političke teorije i ideologije, on nikako nije bio uvjeren da su ona dostatna za valjan i ispravan koncept pravednog i slobodnog društva. Formalnim, načelnim i apstraktno-organizaciono-proceduralnim pitanjima političkog i demokratskog sistema, iako ih je veoma uvažavao i smatrao vrlo korisnim i neophodnim, dodavao je i združivao i mnogo sadržajnije i ljudskim svijetom dilema, nepoznanica i izazova ispunjenije životne sfere, prije svega one etičkog i moralnog karaktera. Plamenac je čak smatrao da se političke slobode i druga fundamentalna ljudska prava i slobode ne mogu realno ostvariti ako ne postoji sloboda savjesti.

Sloboda savjesti je za Plamenca pravo da iskazujemo i držimo se načela koja smo izabrali i da živimo u skladu s njima. Kao i svako drugo pravo, ono nije bezuslovno. Kao i sva prava, i ono je ograničeno drugim pravima i dužnostima. Takođe, ograničeno je i potrebom da se osigura da ga neki ljudi ne koriste tako da ga uskraćuju drugima. Plamenac prihvata stav liberala da mi se, s pravom, može zabraniti da živim u skladu sa svojim načelima ako time povređujem druge ljude i da nemam pravo da im namećem svoja načela ako ne žele da me slušaju. Takođe mi se, s pravom, naglašava Plamenac, može ponekad zabraniti da javno izrazim svoja načela ako, čineći to, izazivam nasilje, iako nemam namjeru da ga izazovem. Jer, ma koje pravo da je u pitanju, naša je dužnost da razmotrimo posljedice onoga što činimo po druge. Ali i drugi imaju dužnost da djelaju tako da nam omoguće da ostvarimo svoje

pravo. Na primjer, naglašava Plamenac, tamo gdje treba donijeti zajedničku odluku, a naša načela su važna za nju, oni bi trebalo da nas slušaju kada iznosimo ova načela i da se ne prave gluvi tvrdeći da su naša načela šokantna. Pravo da iznesemo načela koja smo izabrali implicira pravo kritikovanja načela koja odbacujemo i oba ta prava su ograničena na sličan način.

Plamenac ističe da se ideja slobode savjesti jedva može naći čak i među Grcima. Atinjani, poznati po svojoj strasti za slobodom, jedva su je poznavali. Grci su bili vrlo kritičan i intelektualan narod i oni su slobodno raspravljali o mnogim problemima i ponekad bili u stanju da budu izuzetno tolerantni. Takvi su, mada u manjem stepenu, bili i Rimljani, naročito pošto su usvojili grčke uticaje. Zaista, Rimljani, mada manje inventivni, maštoviti, kritični i intelektualni od Grka, nijesu bili manje nepristrasni, primjećuje Plamenac. Ponekad su i u starom svijetu skepticizam i tolerancija bili rašireni među obrazovanim klasama kao što su uvijek bili na Zapadu. Ipak, antički narodi nijesu cijenili slobodu savjesti kao što smo mi to naučili da činimo. Zašto je to bilo tako? pita se Plamenac.

Na ovo pitanje on ne može dati pouzdan odgovor. Kao prvo, Plamenac utvrđuje da se sloboda savjesti polako pojavljuje na Zapadu tokom šesnaestog i sedamnaestog vijeka. Dakle, Plamenac tvrdi da sloboda savjesti potiče tek iz perioda reformacije i pojave evropskog liberalizma. Doduše, i u ranom hrišćanstvu, krajem IV vijeka, Jovan Zlatousti, predstavnik pravoslavne patristike, poručuje: „Ja ne proganjam djelima, nego riječima i ne proganjam jeretike nego jeretička učenja...Meni dolikuje da trpim progone, ali ne i da progonim, da budem mučen, ali ne i da mučim druge ljude.“¹

¹ Sveti Jovan Zlatousti, *Praznične besede*, Zadužbina Svetog manastira Hilandar, Beograd, 2004, str. 151, vidjeti u: Svetomir Škarić, „Džon Plamenac pogledi na demokratiju“, *Matica*, Podgorica, proljeće, 2012.

U očima liberala, podsjeća dalje Plamenac, sloboda savjesti je sloboda koja je najdragocjenija od svih. On je pod utiskom činjenice da, ako razmotrimo kako je sloboda savjesti postala cijenjena na Zapadu, primjećujemo da je prvo proklamovana i njegovana u doba snažnih vjerovanja. Po prvi put, ona je proklamovana među narodima koji su, za razliku od Grka i Rimljana, bili privrženi dogmatskim religijama, među narodima koji su vjekovima poučavani da ništa nije važnije nego držati se ispravnih vjerovanja i koji su se kasnije, u pogledu svojih vjerovanja, tako podijelili da je postalo beznačajno da će se ikada sporazumjeti. Za Evropljane na Zapadu je od ogromnog značaja bilo ne samo to kako su se ljudi ponašali, nego i u šta su vjerovali, piše Plamenac. Od značaja je bilo da se oni iskreno drže pravih vjerovanja, a ne samo da s poštovanjem govore o tradicionalnim vjerovanjima. To je, nesumnjivo, bio izvor fanatizma i proganjanja, ali, Plamenac je uvjeren, i novog shvatanja slobode.

Ta neslaganja su, zauzvrat, bila usko povezana sa raspravama o pravim odnosima između Crkve i države u dijelu svijeta u kojem su takve rasprave jedino bile moguće. Ideja da ljudi mogu pripadati dvjema zajednicama koje su odvojene jedna od druge, pri čemu je svaka nadležna u svojoj sferi, bila je svojstvena Zapadu. Plamenac podsjeća da ona nije prihvaćena u istočnom dijelu hrišćanstva, gdje je duhovna vlast bila podređena svjetovnoj vlasti, a bila je nepojmljiva izvan hrišćanstva.

Riječ je, dakle, o modernoj i civilizacijskoj ideji odvojenosti crkve od države. Ona se nesumnjivo rodila u zapadnoj Evropi i važi prije svega upravo u zemljama koje joj pripadaju i geografski i istorijski, i kulturno i duhovno. No, izvjesne isprepletenosti i povezanosti svjetovne, državne i duhovne, crkveno-vjerske, vlasti postoje u svim društvenim i političkim sistemima, pa čak i u zemljama zapadno-evropske liberalne i sekularne tradicije i demokratije. Tako, na primjer, u Velikoj Britaniji premijer

potvrđuje i odobrava izbor vrhovnog poglavara Anglikanske kenterberijske crkve. Istočno, pravoslavno hrišćanstvo, za dugo nije moglo prihvatiti ideju o odvojenosti države i crkve. U njemu je svjetovna, državna vlast tradicionalno bila nadređena duhovnoj, crkvenoj vlasti. Nehrišćanskim religijama još je manje, čak i danas, bliska i realna ideja o odvojenosti države od crkve. Međutim, i u islamu imamo i to veoma rano, na početku njegovog formiranja, začetke ideje o građanskoj državi. Muhamedova Povelja o Medini iz 622. godine među prvim dokumentima u historiji čovječanstva nagovještava obrise građanske države.²

Prvi Crnogorac doktor filozofije Jovan Stefanović Baljević u svojoj doktorskoj disertaciji napisanoj na latinskom i odbranjenoj na Univerzitetu u Haleu 1752. godine – „Dissertatio philosophica de PROPAGATIONE RELIGIONIS ARMATA“ („Filozofska disertacija o širenju religije militantnim sredstvima“), decidirano tvrdi da djeluje i piše u duhu građanske države, dakle, kao što se vidi, prije francuske buržoasko-političko-građansko-demokratske revolucije. Ova evropska i još posebno evropsko-novovjekovna usidrenost i pripadnost Baljevićeve filozofske misli nesumnjivo da dolazi do izražaja kada je riječ o upoređivanju i uviđanju sličnosti njegovih i Plamenčevih ideja u sferi vjere i etike, a ponajviše u pojmu slobode savjesti. Luterov, po Plamencu, jedan od najvećih oslobađajućih vjerskih i etičkih, ali i liberalnih i kosmopolitskih uticaja, imao je ogroman značaj za Evropu i čovječanstvo u cjelini, a Baljević je upravo u srcu Luterovog bunta i njemačkog protestantizma dobio univerzitet-sko obrazovanje i odbranio filozofski doktorat na temu nenasilnog širenja vjere i vjerske trpeljivosti i tolerancije, odnosno na temu slobode savjesti.

² *Vidjeti u:* Svetimir Škarić, „Džon Plamenac pogledi na demokratiju“, *Matica*, Podgorica, proljeće, 2012.

Plamenac je uvjeren da je Luter – koji je proklamovao slobodu savjesti svih vjernika, koji je rekao da svaki hrišćanin može tumačiti Božju riječ za sebe i da je vjera sama dovoljna za spasenje – sigurno morao vjerovati u slobodu savjesti. To se ponekad za njega tvrdi, budući da je istina da se ova učenja mogu shvatiti i u smislu koji implicira slobodu savjesti. Plamenac naglašava da je važan korak ka postizanju slobode savjesti bio kada je Luter, snagom i elokvencijom jedinstvenim među reformatorima, obznanio ta učenja. Luter je bio jedan od najvećih, najvatrenijih i najkolorističnijih pamfletista i propagandista koji su ikada živjeli i sjeme koje je on tako široko rasijao imalo je ogroman i, u cjelini, oslobađajući uticaj, piše Plamenac. Luter je sigurno prkosio vlastima iz razloga savjesti. Na početku njegove prepirke s Rimom, u oktobru 1518, kada je još postojala nada da se spriječi raskol, on je pisao kardinalu Kajetanu: „Znam da ničija zapovjest, savjet ili uticaj ne smiju da me primoraju da učinim bilo šta protiv savjesti niti oni to mogu.“ Ali, po Plamencu, to ne znači da je Luter shvatio slobodu savjesti onako kao što je mi danas shvatamo. Sloboda savjesti je osobeno evropska, tj. u drugačijom smislu od političke slobode i ljudskih prava i sloboda. No, nazivajući je evropskom, Plamenac ne želi da potcrta da je jedino Evropljani žele, da su na njoj uspostavili vrijednosti ili da su jedino oni u stanju da je ostvare.

Plamenčeva sličnost sa Jovanom Stefanovićem Baljevićem kada je riječ o analizi slobode savjesti i ukupnog fenomena religije i vjere, prilika je ne samo da se nešto kaže o osobenostima i vrijednostima crnogorskog pogleda na svijet, već i o određenom kontinuitetu i istorijskom putu ključnih ideja i stavova crnogorske filozofske misli u koju nesumnjivo spadaju oba ova filozofa. I Plamenac i Baljević na cjelovit, filozofski, univerzalan i antropološki (a ne na partikularistički, u smislu stanovišta neke posebne nauke) način pristupaju svim etičkim i teološkim pitanjima, odnosno pitanjima morala i vjere, a ujedno i pojmu slobode kao slobode.

Imajući u vidu slobodu savjesti, Plamenac je, upravo kao i Baljević, bio u stanju potpunije da sagleda i prirodu vjere, bolje i od teologa. I za Plamenca i za Baljevića, slično Lavu Tolstoju, vjera je iskrena i nenasilna, a crkva sakrivena u srcu čovjeka, koja ne podnosi bogatstvo i hijerarhiju. Plamenac nije u slobodi savjesti gledao jeres. Vezivao je slobodu savjesti za iskrena i istinita uvjerenja i zalaganja za vjerske slobode, odnosno za pravu vjeru i pravu slobodu savjesti. Uviđao je povezanost slobode savjesti i određenih filozofskih i religioznih učenja koje je posebno cijenio i koja su se pojavljivala u manjim grupama i pokretima, kao što su arijanstvo, nestorijanstvo (nestorijanizam) ili kao što je bio italijanski reformistički, racionalistički pokret nazvan socinijanizam koji je djelovao u Švajcarskoj a čiji su osnivači Lelio Socinus i Fausto Socinus.

Plamenac misli da se sloboda savjesti, iz različitih razloga – koji koliko mu je poznato nemaju ništa sa bilo kakvim rasnim ili naslijeđenim osobinama svojstvenim Evropljanima – prvo pojavila među njima. To je oblik slobode koji je najmanje zajednički, najskorašniji, najnerazumljiviji i koji je najteže utemeljiti. Ipak, tamo gdje je uspostavljena, primjećuje Plamenac, postoji sklonost da se smatra najdragocjenijom od svih sloboda. Plamenac slobodi savjesti daje izuzetno značajno mjesto, ne samo kao osobite etičke kategorije niti pak neke antikvarne i arheološke pojmovne vrijednosti koja je netragom nestala u modernom vremenu. Naprotiv, Plamenac slobodu savjesti vidi kao uslov svih ostalih sloboda i u savremenom politički i industrijski složeno strukturiranom društvu. I ovdje se vidi Plamenčev uticaj njegovog crnogorskog porijekla budući da je etika jedna od fundamentalnih utemeljujućih dimenzija crnogorskog ukupnog pogleda na svijet.

Sloboda savjesti je dragocjena, kaže Plamenac, prije svega, zbog nje same, ali i zbog drugih sloboda. Jer u modernom svijetu, naglašava Plamenac, u kojem je moć vlade nad tijelima i sviješću

njihovih podanika mnogo veća nego ikada prije, ni politička sloboda ni uživanje ustanovljenih ljudskih prava i sloboda, kao što su vjerske slobode i druge, ne može biti stvarno obezbijedeno gdje ne postoji sloboda savjesti. U ovom smislu pokazuje se da su i sloboda savjesti i sloboda vjere specifično evropske slobode i vrijednosti, uzimajući, naravno, u obzir sve one nužne napomene koje daje Plamenac u smislu da te vrijednosti nijesu i ne mogu biti ekskluzivno evropske, ali da jesu evropske i da su se prvo pojavile u Evropi, da su skorašnje, nove, još uvijek ne potpuno jasne i svima razumljive, tako da će i ubuduće imati dosta teškoća da zažive i da opstanu, te da na taj način blagotvorno i humanistički djeluju i utiču na budućnost savremenog društva.

Sloboda savjesti, kao i sloboda vjere, kaže Plamenac, nije nastala iz ravnodušnosti, skepticizma, nepristrasnosti, nego iz prave i iskrene vjere, s tim što na mjesto jedne jedine prave vjere, vremenom, prije svega u Evropi, i prvo u njoj, dolazi više pravih vjera, tj. vjera za koje ljudi misle i čini im se da su prave vjere, a društvo im mora obezbijediti da te svoje prave vjere ispovijedaju i uživaju, da žive i ponašaju se u skladu sa njima i njihovim principima, učenjima i kanonima. „Vera je od vrhovne važnosti i, prema tome, ljudi moraju imati jednu pravu veru.“ „Vera je od vrhovne važnosti i, prema tome, svakom čoveku mora biti dopušteno da živi shodno svojoj veri koja mu se čini prava.“ (Plamenac: 2006) Plamenac uočava da su to dva sasvim različita argumenta i nije teško videti kako je prvi postepeno ustupao mjesto drugom u onom dijelu svijeta koji je dugo bio naviknut da o sebi misli kao o jedinjoj zajednici pravovjernih i sada se našao podijeljen u nekoliko takvih zajednica. Ovo novo shvatanje slobode, podsjeća Plamenac, nastalo je iz neslaganja koja su, u vezi sa granicama tolerancije, besnela u podijeljenom hrišćanstvu. U ovome je sadržana suština slobode savjesti i tok procesa koji je tradicionalna društva jednovjerujućih i jednopravovjerujućih neminovno transformisao u pluralističko-vjerska i multikonfesionalna društva.

Baljević i ideja Slobode savjesti

Evropa je, dakle, evoluirala od stava da svaki čovjek mora imati jednu pravu vjeru do stava da se svakom čovjeku mora dopustiti da živi u skladu sa načelima one vjere koja je za njega prava ili koja mu se (samo) čini da je prava. Lako je uvidjeti da je promjena ovog temeljnog stava o religiji teorijski izraz svih onih praktičnih (r)evolucionarnih događaja kojima se jedna čvrsta dogmatska i pravovjerna evropska hrišćanska zajednica transformisala u nepovratni i autentični pluralitet multikonfessionalizma. Disertacija Jovana Stefanovića Baljevića je dokaz upravo o toj transformaciji, ona je njen direktni izraz, ali i snažan zamajac daljih odlučnih promjena, prije svega, u vremenu u kome je nastala.

Baljević polazi od pojma čovjeka kao umnog i slobodnog bića, kadrog i sposobnog da, prema sopstvenoj savjesti kao duhovnog bića najviše vrijednosti, procjenjuje svojim suverenim izborom — proisteklim i datim od Apsoluta — dobro i zlo i živi kao ličnost dostojna Boga. Kao dostojanstvena, časna, istinita i pravedna ličnost. Savjest je kriterijum za procjenjivanje istinske religije. „Svačijoj savjesti treba ostaviti na volju da se opredijeli koju religiju hoće da slijedi a koju da napusti. Ona će, dakako, izabrati onu koju bude držala za istinsku, a za istinsku drži onu koja se slaže s pojmom o Bogu kakav izgleda da joj je samoj urođen.“³

U disertaciji, u odjeljku „Niko nema vlast nad tuđom religijom“, Baljević piše: „Cilj koji smo sebi postavili ne dopušta nam da se detaljnije pozabavimo pitanjem savjesti.“⁴ Ipak, Baljević je u bitnim crtama dao svoje mišljenje o savjesti.

³ Iz Baljevićeve filozofske disertacije, str. 85.

⁴ Iz Baljevićeve filozofske disertacije, str. 86.

Najbitnije je svakako ono da je multikonfesionalizam, odnosno postojanje inovjernika, prirodno pravo i slobodan, etički izbor po savjesti svakog pojedinca. Baljević piše da je na osnovu prirodnog zakona jasno da nikome ne smije biti priznato pravo svojine nad savješću. „U državi građani ne mogu svoju volju u pogledu religije podrediti volji najviših gospodara, ako je već na osnovu prirodnog zakona jasno da nikome ne smije biti priznato pravo svojine nad savjestima.“⁵ U skladu sa ovakvim shvatanjem, Baljević se zalaže za vjerske slobode i kategorički tvrdi da „jasno slijedi da se ne smijemo saglasiti s principima *Makijavelija*, koji u svojim spisima sasvim jasno ukazuje na to da religiju i njena učenja treba prilagoditi interesima države i, posebno, vladara.“⁶

Svojim stavovima Baljević, na tragu najviših humanističkih i civilizacijskih evropskih vrijednosti, zapravo čini duhovnu i idejnu prethodnicu savremenih evropskih liberalnih i demokratskih regula i standarda oličenih u dokumentima pozitivnog zakonodavstva Evropske Unije. Mnoge odredbe i preporuke Evropskih konvencija o ljudskim pravima odnose se na afirmaciju vjerske autonomije i vjerskog pluralizma i ključnu ulogu države u obezbjeđenju potpuno ravnopravnog statusa svih vjerskih zajednica, odnosno i „kanonskih“ i „nekanonskih“ crkava. U presudi Evropskog suda u Strazburu, na primjer, kojom se priznaje autokefalnost Moldavske Besarabijske crkve, piše i sljedeće: „U demokratskom društvu nije potrebno da država sprovodi mjere da bi osigurala da vjerske zajednice ostanu pod jednim rukovodstvom ili se dovedu pod njega.“

Dakle, Baljević poručuje da pravo svojine nad savjestima i religijama, tj. vjeri kao vjeri ne može imati ni država ni bilo koji pojedinac, ali ni bilo koja crkvena, odnosno vjerska i religijska

⁵ Ibid., str. 85.

⁶ Ibid., str. 86.

vlast. Savjestan čovjek je budan, odgovoran, posvećen, moralan čovjek. On je i slobodan čovjek. Sloboda savjesnog čovjeka je „ograničena“ sviješću o dužnosti i odgovornosti, temeljnim ljudskim vrijednostima koje tek omogućavaju i čine mogućim njegovu autonomiju i njegovo dostojanstvo. „Svaki probuđeni čovek, celog svog života, vodi živi razgovor sa svojom savešću, sa bogom... Pojam vertikalne ose sveta samo je projekcija moralne vertikale čoveka.“ (Đuro Šušnjić: 1997) Svaki „ustupak“ u ovom smislu i neko polovično rješenje otvorili bi vrata tutorstva, neslobode i prava svojine nad savješću koja je nastala iz vjere, a to bi značilo onda i prava svojine nad religijom, što bi dalje, gledajući logički dosljedno i samozakonito, značilo i ukiđanje autonomije, dostojanstva i suvereniteta ličnosti svakog ne samo vjernika već i čovjeka. To bi apsolutno protivrjeđilo i osnovnom principu Baljevićeve doktorske disertacije o protivljenju svakom širenju religije militantnim sredstvima, budući da bi onaj ko ima pravo svojine nad religijom, vjerom i slobodnom savješću, bilo u liku svjetovne ili duhovne vlasti, uvijek mogao da svakog čovjeka i vjernika (zlo)upotrijebi za svoje parcijalne i otuđene svrhe i koristi, pa i za učešće u širenju religije militantnim, vojnim, ratnim i oružanim putem i sredstvima.

Iz Baljevićevog razmatranja vidi se da je *modus vivendi* čovječanstva i savremenog svijeta u vjerskoj toleranciji i vjerskom dijalogu, međusobnoj snošljivosti i koegzistenciji različitih vrsta religije. U Baljevićevo doba i u sredini u kojoj je on intelektualno stasavao, duhovna i vjerska atmosfera je bila pretežno, mada ne uvijek i u poželjnom stepenu, liberalna i prosvjećena, pa se moglo o ovim pitanjima raspravljati, iako samo u uskom elitnom krugu najobrazovanijih i najposvećenijih. No, vremenski ne tako daleko, bilo je u Evropi veoma opasno govoriti i pisati tome u prigod. Tačnije rečeno, od prvih dana hrišćanstva, a vidjeli smo i prije toga, dakle, i u paganskom i u hrišćanskom dobu, vjersko proganjanje i u oružanom, najsirovijem, vidu,

odnosno kao etničko-vjersko čišćenje i ubijanje, bilo je praktično redovna pojava.

Doduše, kako kaže Volter, „jasno je da je svaki pojedinac koji progoni nekog čoveka, svog brata, obično čudovište.“⁷ Ali, čak i kod hrišćanskih svetaca i careva koji su prvi dali hrišćanima slobodu ispovijedanja vjere, imamo krajnje protivrječna ponašanja. Sveti Pavle koji je prvo bio farisej i bijesno progonio hrišćane, kasnije je i sam postao hrišćanin, da bi opet na kratko javno poštovao jevrejsku vjeru koje se bio odrekao. „Najveći hrišćanski apostol osam dana je radio iste one stvari zbog kojih se kod velikog dela hrišćanskih naroda ljudi šalju na lomaču.“⁸

Lucilio Vanini (1584–1619), italijanski filozof i panteist (najpoznatije djelo „Dijalozi o prirodi“), koji je poricao besmrtnost duše, osuđen je od strane inkvizicije na lomaču. Kako piše Jovan Džon Plamenac — koji se pitao, kao i Baljević ne prihvatajući proganjanje inovjernika: „Zašto progoniti ako možete ubijediti?“⁹ – čak i napoznatiji i najveći evropski mislioci i filozofi često nijesu smjeli, htjeli ili mogli u svojim knjigama i raspravama da slobodno ustanu u odbranu vjerske tolerancije i multikonfesionalnosti. „Erazmo je bio više zainteresovan da spriječi vjerske raspre nego da brani toleranciju kao načelo; Luter je bio dvosmislen i konfuzan; Boden se nikada nije usudio da objavi knjigu koja je bila njegova najjača odbrana vjerske slobode; Montenj toliko nije volio prepirku da nikada nije poželio da se uključi u nju i malo je vjerovao u moć argumenata; Huker je djelovao učenjački i bio je teško shvatljiv.“¹⁰ Posebno je interesantan slučaj Bodena i njegovog spisa „Heptoplomore“.

⁷ Volter: *Filozofski rečnik*, Edicija, Beograd, 2009, str. 334.

⁸ Volter: *Filozofski rečnik*, Edicija, Beograd, 2009, str. 335.

⁹ Jovan Džon Plamenac: *Čovjek i društvo*, I tom, CID – „Pobjeda“, Podgorica, 2006, str. 89.

¹⁰ *Ibid*, 90.

Dijaloško djelo o religiji je napisano 1593. godine, tri godine prije smrti autora, ali se Boden nije usudio da ga objavi. Riječ je o dijalogu između sedam predstavnika različitih konfesija: katolika, Jevrejina, dvije vrste protestanata, muslimana, pristalice prirodne religije i, na kraju, širokogrudog prijatelja svih religija koje nijesu fanatične. U ime razuma, sa vidljivom tolerancijom i međusobnim uvažavanjem, raspravlja se o različitim mitovima i dogmama, tako da se na kraju rastaju sa onim svojim vjerskim ubjeđenjima koja su imali ranije.

Upravo na ovaj način postupa i Baljević koji se se zalaže za toleranciju i trpeljivost kada je u pitanju multikonfesionalizam i vjerska razuđenost, fragmentarnost i različitost. Tako, što se tiče odnosa magistrata prema svojim podanicima koji se razilaze s njim u sveštenim pitanjima, Baljević smatra da „ukoliko je moguće i ukoliko vladar smatra da ne bi bilo podesno da ih udalji iz države, valja ih tolerisati i pustiti neka samo poštuju onoga Boga koji im se čini da je najbolji i najpodesniji za Boga.“ (*Iz Baljevićeve filozofske disertacije, str. 109/110*)

Jasno je da ničiji vjerski i filozofski, metafizički i dogmatsko-teološki dokazi i argumenti nijesu bili, i ne mogu biti, takve duhovne snage da bi zastupnici i vjernici određenih konfesija poslije vjerskog dijaloga trebali, morali i mogli odmah da mijenjaju svoja stara za nova religijska uvjerenja. Dakle, niko se ne preobraća, ponajmanje silom i oružanim putem, već je isključiv rezultat vjerskog dijaloga onaj koji je bio i osnovna pretpostavka i uslov za njegovo održavanje: tolerancija, međusobno uvažavanje i poštovanje i dobra i slobodna volja. Očigledno je da se dobro samo iz dobra rađa i da se dobro samo dobrim postiže, a da se iz zla samo zlo može roditi i da zlo urađa samo zlim rezultatima.

Ni jedno zlo, makar bilo samo i na nivou sredstva za ostvarenje nekog „dobrog“ cilja, ne može dovesti ni do jednog istinskog dobra. I Baljević i Boden šalju istu poruku: svaka konfesija je dobrodošla i mora se tolerisati ako se njome služi moralnim

vrijednostima i istinama koje su potvrđene razumom, i ako se iskreno i sa ubjeđenjem prihvaća i poštuje onaj Bog koji se svakom pojedinačno i posebno „čini da je najbolji i najpodesniji za Boga“, kako piše Baljević. Plamenac posebno analizira Bodenovo učenje i izuzetno ga visoko cijeni. „...Boden je, u rukopisu koji nije bio namenjen objavljivanju i, u stvari, nije objavljen dugo posle njegove smrti, otišao dalje...on je bio za tolerisanje svih religija, muslimanske i jevrejske isto koliko i hrišćanske, zato što je svako iskreno verovanje i bogoslužjenje prihvatljivo za Boga.“ (Plamenac: 2006)

I Baljević u svojoj filozofskoj disertaciji, poput Bodena i Plamenca, govori o istinitoj, istinskoj vjeri ne vezujući je ni za jednu religiju posebno, već priznaje pravo da svako svoju vjeru smatra za pravu i vjeru. „Ono što se dopušta jednoj religiji biće dopušteno i svim religijama.“ (Baljević: 1752; 2002) Ovo slobodoumlje i u sferi morala i religije, ili prije i iznad svega upravo u njoj, predstavlja jednu od najbitnijih odlika i osobina ljudskog bića u cjelini. Baljević oštro osuđuje nasilno širenje bilo koje vjere i takođe na račun bilo koje vjere, pa i onih najmanjih religioznih i vjerskih učenja i pokreta, tzv. sekta, o kojima Plamenac takođe govori sa simpatijama, naročito o onima koje su se zalagale za iskreno, istinsko i posvećeno poštovanje i Boga kao vrhovnog dobra i apsoluta, ali i slobode savjesti kao onog unutarnjeg suvereno božanskog bića i najvišeg i neprikosnovenog kriterija božanskog, ljudskosti i humanosti u čovjeku kao čovjeku. Vezivao je slobodu savjesti za iskrena i istinita uvjerenja i zalaganja za vjerske slobode, odnosno za pravu vjeru i pravu slobodu savjesti.

Već smo vidjeli da je Plamenac povezivao slobodu savjesti i neka manja filozofska i religiozna učenja koja je posebno cijenio zbog iskrene i slobodne vjere. Slično postupa i Baljević što je od izuzetne važnosti, naročito kada se zna da je živio u XVIII vijeku i da su i najveći teolozi svijeta i veliki mislioci, poput

svetog Avgustina i svetog Toma Akvinskog, najprije bili protiv proganjanja jeretika, da bi ga kasnije prihvatili, što Baljević energično kritikuje i pobija kao nepotrebno, pogrešno i besmisleno. Po Avgustinu i Akvinskom, u kasnijoj interpretaciji, proganjanje jeretika je nužno, potrebno i korisno da bi se crkveno učenje očuvalo i zaštitilo. Baljević se u svojoj raspravi osvrće na Avgustina i njegov stav o potrebi proganjanja donatista, kao i na osudu episkopa koji su na smrt osudili vodeće priscilijance. „Avgustin se u knjizi *O korisnosti vjerovanja* snažno protivi proganjanju *manihejaca*. I u *Galiji* su, po svjedočenju *Sulpicija Severa*, bili osuđeni episkopi koji su mačem kaznili *priscilijance*. Avgustin je, međutim, docnije savjetovao careve i trudio se da ih mnogim argumentima učvrsti u odluci da primijene najstrože mjere protiv *donatista* — što valja u cjelini odbaciti.“ (*J. S. Baljević u Disertaciji, str. 102/103*) Baljević navodi da je i Pjer Bel pobijao Avgustinovu odbranu progonitelja donatista.

Baljevićeve rasprava je u malom istorijat najbitnijih i najosnovnijih događaja i pojava, učenja i pokreta, još od vremena i prije pojave hrišćanstva, tj. od antike kao temelja evropske kulture i civilizacije, kao i unutar razvoja hrišćanstva od postanka pa do polovine 18. vijeka.

Religiozni, etnički i drugi sukobi nastaju zbog upotrebe sile, netolerancije, trpeljivosti, nepoštovanja razlika, neuvažavanja Drugih kao samostalnih i nezavisnih subjekata, predrasuda i neznanja, a ne zbog tolerancije, dobročinstva, trpeljivosti, racionalnog, argumentovanog i razložnog dokazivanja, opšte međusobne saradnje i komunikacije, razmjene ideja i dobara, jednom riječju, zajedničkog i mirnog saživota. Moralna i etička strana vjere kao vjere je od izuzetne važnosti i jedan od odlučujućih parametara i kriterijuma da li je jedna religija, tj. konfesija univerzalnog, kosmopolitskog i humanog sadržaja, karaktera i opredjeljenja. To se veoma reljefno i jasno vidi i u analizi ukupnog crnogorskog pogleda na svijet, koji dakako obuhvata i

crnogorsku religiju i crnogorski moral. Prirodno i logično je da se bit crnogorskog pogleda na svijet najbolje uočava i čita u Njegoševom djelu kao njegovoj sintezi.

Dr Sekula Drljević u analizi Njegoševog djela upravo posebno potcrtava specifičnost, originalnost i autentičnost religije Crnogoraca i Njegoševog pogleda u „Gorskom vijencu“ na crnogorsku religiju. Drljević piše: „Najučeniji i najmudriji Srbi pisali su mnogo o ‘Gorskom vijencu’, i svi su dokazali, da ga jednako ne razumiju. Nikolaj Velimirović svome djelu je dao naziv ‘Religija Njegoševa’ i time dokazao da ne shvaća, da ‘Gorskim vijencem’ nije stvorena nikakva nova religija nego izgrađen sistem morala i etike Crnogorske religije. Nije Homer svojom Ilijadom izgradio svoju religiju nego sistematizovao grčku i postavio u njoj hijerarhijski red, postavivši Zeusa na čelo Bogova. Velimirović Crnu Goru naziva pustinjom a Crnogorce Čubrom Čajkovićem, čime hoće izvrgnuti ruglu pojam crnogorskoga pogleda na svijet koji je izražen riječju čojstvo“.

I kod Baljevića i kod Njegoša, ali vidjeli smo i kod Plamenca, religija se posreduje etikom i moralom. To je konstantna crta crnogorskog pogleda na svijet, crnogorske filozofije. Kod sva tri mislioca sloboda i sloboda savjesti su oni krucijalni ljudski moralni i etički pojmovi ako ne sistema morala i etike Crnogorske religije, kako Drljević konstatuje u odnosu na Njegoša, a ono, bez ikakve sumnje, crnogorskog moralno-etičko-empatičnog utemeljenja metafizičko-bogoslovsko-teološkog promišljanja fenomena vjere i religije kao religije.

I Baljevićevo i Plamenčevo djelo je dobar primjer u analizi aktuelnog stanja na polju crnogorske enciklopedistike. Plamenac je tokom druge polovine XX vijeka bio autor više članaka i priloga o, prije svega, najpoznatijim filozofima i misliocima za Enciklopediju Britanika, jednu od najuglednijih i najafirmisanijih publikacija te vrste u svijetu. Uostalom, poznato je da je bio i član Britanske akademije nauka, a zna se i njegov visoki profesorski i

naučno-istraživački status u oksfordskoj univerzitetskoj i akademskoj zajednici. Jovan Stefanović Baljević je, pak, odbranio i publikovao filozofski doktorat na latinskom jeziku „Dissertatio philosophica de PROPAGATIONE RELIGIONIS ARMATA“ („Filozofska disertacija o širenju religije militantnim sredstvima,„), u Haleu 1752. godine, dakle, samo godinu dana poslije objavljivanja I toma Enciklopedije čuvenih francuskih enciklopedista. Crna Gora i Crnogorci ni dan danas nemaju svoju nacionalnu i državnu Enciklopediju.

Čak 11 godina poslije štampanja Baljevićeve filozofske rasprave o potrebi i nužnosti vjerske tolerancije i trpeljivosti, Volter publikuje *Raspravu o trpeljivosti* koja je za njega plata ljudskosti. To je ista ona plata i ista ona ljudskost iz Njegoševe misli „Jošt ideja ljudska tepa u kolijevci narječjem đetinjskim“. Gotovo čitavo Plamenčevo djelo je zapravo pokušaj da se u teoriji, kao reflektovanom ali živom i autentičnom izrazu prakse, pronade, identifikuje i izrazi kao životni etički individualni stav i društveni humani *kolektivni praxis* jedna što zrelija, ostvarenija, savršenija, što slobodnija i pravednija „ideja ljudska“, dakle, sa što manje ograničenja i nesavršenosti, sa što manje ranjivosti, zla i „narječja đetinjskog“. U ovome se ogleda i porijeklo, tok, suština, visoki ideali, ciljevi i rezultati crnogorske filozofije u prostoru i vremenu, ne samo po onome što se obično navodi kao Crna Gora malena po geografiji ali velika po istoriji, već mnogo, mnogo šire, dakle, u potpunom duhu i pozivu filozofije kao filozofije a to znači čovječanstva kao cjeline. Ovdje uvidamo možda i najbitniju sličnost ne samo Baljevića i Plamenca, već zajedno s njima i Njegoša, odnosno sličnosti i saglasnosti ključnih čvorišnih tačaka u razvoju crnogorske filozofije od njenih pionirskih akademsko-institucionalnih i sistematičnijih početaka do savremenog doba.

Jer, začetak i bit prethodno iznijete Njegoševe ideje nalazi se jedan vijek ranije kod Jovana Baljevića, a u suštini njome se

bavio u čitavom svom djelu i Jovan Džon Plamenac. U svojoj kapitalnoj knjizi *Čovjek i društvo* (odjeljak o Hobsovoj koncepciji prirodnog prava i njegovog korišćenja), koju je posvetio svom ocu Petru, nekadašnjem crnogorskom diplomati i ministru spoljnih poslova nezavisne Kraljevine Crne Gore, Plamenac pojam čojstva teorijski situira u univerzalan društveni milje čovječanstva, u okviru kojega bez čojstva (odnosno bez sadržaja koji navodi Plamenac a koji očigledno pripada ovom autentičnom crnogorskom univerzalnom etičkom i, u najpozitivnijem smislu, utopijskom pojmu ideala nenasilne međuljudske komunikacije i ukupne životne i transistorijske prakse), nije moguće ne samo održati valjani etički kodeks ponašanja, već ni obezbijediti pravilnu upotrebu valjanog ugovora između suverena i podanika, koja uključuje u sebe i pravu odgovornost i odnos prema Božijim zakonima i jednih i drugih, državnih i društvenih aktera. Iako je ovo sve dato na primjeru učenja jednog filozofa i jednog određenog istorijskog vremena, nema nikakve sumnje da su svi ovi društveni, politički, državni, etičko-filozofski i vjersko-religiozni motivi takvog značaja i karaktera da nadilaze svakog pojedinačnog filozofa i svako pojedinačno istorijsko vrijeme, tj. da pripadaju čovjeku kao čovjeku i njegovom ljudskom i istorijskom svijetu kao takvom. Plamenac piše: „Ako su zakoni prirode stvarno zapovesti Boga, moramo imati obaveze čak i u Hobsovom stanju prirode. Ove dužnosti mogu biti male, ali su, ipak, dužnosti. One su uglavnom dužnosti *in foro interno*; one od nas zahtevaju da težimo miru i da budemo spremni, čim to budemo mogli sigurno postići, da sa drugima postupamo kao što bismo želeli da oni postupaju s nama.“ (Plamenac: 2006)

Nesumnjivo da je ovdje u pitanju i razvoj crnogorske filozofske misli kao izraz crnogorskog filozofskog etničko-narodno-nacionalno-etičkog pogleda na svijet proisteklog iz viševjekovnog istorijskog slobodoljubivog bića crnogorskog naroda i

njegove nikada presahle borbe za slobodu i samostalnu i nezavisnu nacionalnu, državnu, vjersku i kulturnu identitetsku posebnost kao interakcijski dio univerzalne baštine čovječanstva. Kod svih ključnih crnogorskih filozofa je prisutna globalna, univerzalna, empatična i solidarna sa čitavim čovječanstvom duhovna i misaona aktivnost i istraživačka, naučna i intelektualna radoznalost i misija.

Bez obzira što Baljević i Plamenac nijesu živjeli u Crnoj Gori i što su još u ranom djetinjstvu napustili otadžbinu i otišli u inostranstvo na školovanje, njihovo filozofsko djelo nije bez bilo kakvog uticaja crnogorske sredine i crnogorskog etničkog i nacionalnog bića, etičkog i filozofskog pogleda na svijet. Nažalost, zbog oskudnosti filozofskih, literarnih i historiografskih izvora, nesređenih i nesrećnih istorijskih okolnosti i udaljenog vremena u kojemu je Baljević živio i djelovao, mi danas te crnogorske uticaje, osobenosti, nijanse i prepoznatljivosti, ne možemo eksplicitno da posvjedočimo, bilo putem iskaza njegovih savremenika ili pak putem naučnih i arhivskih izvornih podataka. No, mnogi primjeri pokazuju da u drugim, istim ili sličnim situacijama, uvijek postoje – na početku najčešće nevidljivo, reklo bi se potajno, spontano, a kasnije u određenom stepenu ili pak potpuno (samo)svjesno – i djeluju ovi uticaji i slojevi, oličeni u domovinskom, otadžbinskom, jezičkom i nacionalno-etničko-vjerskom porijeklu i duhovnom habitusu koji najčešće imenujemo ukupnim pogledom na svijet.

Upravo primjer evropski i svjetski poznatog britanskog i crnogorskog autora i naučnika, teoretičara politike i društva, filozofa i mislioca, Jovana Džona Plamenca – čija je sudbina nesumnjivo skoro identična sa Baljevićevom, budući da su u djetinjstvu obojica morali da napuste Crnu Goru i odu u tuđinu – dosta je poučan i instruktivan kada je riječ i o našem sadašnjem, modernom pristupu naučnom i filozofskom djelu Jovana Stefanovića Baljevića. Naime, sigurno je da i duh i sadržaj i njegove

filozofske doktorske disertacije odbranjene i izvorno objavljene na latinskom jeziku, ne može biti potpuno izuzet od uticaja njegovog crnogorskog etničkog i nacionalnog porijekla, mentaliteta i pogleda na svijet, baš kao što je to slučaj i sa naučnim i filozofskim djelom Jovana Džona Plamenca. Razlika je samo ta što kod Plamenca, dakako, o tome imamo i arhivske dokaze i odgovarajuću literaturu, kao i iskaze i mišljenja Plamenčevih savremenika koji to potvrđuju. Ovo sve zahvaljujući tome što je Plamenac živio i djelovao nekoliko generacija kasnije, u dvadesetom vijeku, i što je imao kontinuiranu i relativno dugu, etabliranu i uspješnu akademsku karijeru na jednom od najpoznatijih evropskih i svjetskih univerziteta.

Plamenčeve kolege, najugledniji univerzitetski profesori, filozofi i mislioci evropskog i svjetskog ranga, nijesu propustili ni jednu priliku a da se ne osvrnu na Plamenčevu jaku i mnogostruku vezanost za Crnu Goru i njegovo crnogorsko porijeklo. Štaviše, oni su objektivno i iskričavo primijetili i ostavili kao nasljeđe, prije svega nama u Crnoj Gori, mnoge slojeve i teme, načine obrade i pristupa, osjetljivosti i prijemčivosti za određena pitanja, u Plamenčevom naučnom i filozofskom djelu, koje su čak i direktno vezali za njegovo crnogorsko porijeklo, sa „izrazito nebritanskom, romantičnom vizijom ljudske nevolje.“¹¹ U više navrata su istakli da jedan ne mali broj Plamenčevih teorijskih rješenja i modusa čitanja određenih filozofa i naučnih djela i koncepcija imaju uporišta u činjenici da je poticao iz Crne Gore i da njegovi korijeni, rođenje i nekoliko godina najranijeg djetinjstva nose pečat jednog izuzetno osobenog i istorijski i duhovno bogatog i, prije svega, etički, vjerski, slobodarski i humanističko-empatijski veoma prepoznatljivog crnogorskog etničko-nacionalno-geografskog toposa. „...Mada

¹¹ ser Isaija Berlin, „Džon Petrov Plamenac“, pogovor u knjizi Džona Plamenca *Demokratija i iluzija*, CID, Podgorica, 2006, str. 227.

je u Engleskoj proveo skoro ceo život, njegovom maštom i osećanjima dominirala je duboka privrženost otadžbini... Njegov pogled na ljudsku prirodu i njene ciljeve i mogućnost nije potekao samo na osnovu čitanja klasičnih filozofa, već isto tako iz njegovog odgoja, solidarnosti i nostalgije za otadžbinom, običajima i pogledima te gotovo predfeudalne zajednice.¹²

Kao i u „slučaju“ Jovana Džona Plamenca, u bitnome ne može biti drugačije ni kada je u pitanju filozofska doktorska rasprava Jovana Stefanovića Baljevića. I ona nosi slojeve i valere koji bi se suptilnom analizom mogli izvući i iz onoga što je Baljević iz Crne Gore ponio rođenjem i porijeklom u daleki, učeni, produhovljeni i civilizovani svijet. Prije svega, riječ je o odabiru teme. Vjerovatno da nije nimalo slučajno što je Baljević odabrao filozofsku raspravu koja se tiče načina najpouzdanijeg i etički najvaljanijeg i najprihvatljivijeg širenja i propagiranja vjere, odnosno najboljeg načina da se pristupi vjeri i da se ona mirnim putem dalje pronosi i širi u svijet. Kao da je htio da doprinese jačanju uvjerenja i stava da se oružanim putem nikada ne smije posegnuti u osjetljivo pitanje mijenjanja vjere. Baljević ukazuje na značaj slobode savjesti i na tolerisanje svih načina poštovanja Boga, tj. različitih religija. Oružano širenje vjere ima jedino kontraproduktivan efekat. Pravo i moralno valjano širenje vjere mora biti zasnovano na sili argumenta, a ne na argumentu sile. Ovdje je očigledan uticaj dubokog crnogorskog osjećaja za pravdu, istinu i etiku.

Odabir teme za filozofsku disertaciju je i u najbližoj vezi sa Baljevićevim bolnim iskustvom iz mladosti, sigurno njegovim najtežim trenutkom u životu. Naime, treba se sjetiti da je on u ranoj mladosti bio otet od pripadnika Turske vojske (danak u krvi) i da ga je otkupio jedan pravoslavni sveštenik iz Bosne i Hercegovine. Iz disertacije se, međutim, ne vidi nikakva netrpe-

¹² Ibid, str. 223 i 227.

ljivost prema islamskoj religiji. Baljević, kao i kasnije Njegoš, a uostalom kao i Plamenac, što se vidi iz njegovih simpatija za slične slobodoumne autore i filozofe koji su pisali o ovim temama, ne kudi islam iz uskih kanonskih, ceremonijalnih i konfesionalnih razloga, već zato što se njime priziva Bog, dakle, najveća pravednost, u funkciji imperijalnog ratnog porobljavanja, ukidanja slobode različitim nacijama i zemljama, što ima za posljedicu militantno i oružano širenje vjere. Baljević se – nasuprot sili u međukonfesionalnim odnosima, čemu je ne samo bio svjedok već nevoljnim putem i direktni učesnik, kao neposredna žrtva projekta i prakse pokušaja nasilnog, oružanog mijenjanja vjere – u svojoj filozofskoj disertaciji odlučuje da podrži potpuno suprotan, miran, racionalan i dijaloški, tolerantan način u saobraćanju sa pripadnicima drugačijih, tj. različitih vjera, što podržava i afirmiše u svojim raspravama i Plamenac. I Baljević postupava po crnogorskoj karakternoj i mentalitetškoj konstanti koju najbolje Njegoš iskazuje porukom da se islamska vjera ne progona kao vjera, već zato što u određenom trenutku oličava uništenje slobode i otadžbine.¹³

Filozofija čojstva se s pravom vezuje za Marka Miljanova, ali su njeni sadržaji kao uzorno-moralno-etički idealni primjeri ponašanja izuzetnih pojedinaca prisutni u viševjekovnoj istoriji Crnogoraca. Smatra se da je njen sadržaj prvi odredio Njegoš. Mi danas znamo da je Jovan Baljević, kao prvi Crnogorac doktor filozofije, dao prve, početne, već uobličene teorijsko-filozofsko-etičke naznake, prve elemente čojstva kao one velike, specijalno crnogorske riječi. Baljević je kritikom i odbacivanjem militantnog i nasilnog širenja religije i vjerskih ratova, suštinski afirmisao čojstvo kao odbranu drugoga od sebe. Crnogorsko čojstvo ima univerzalne i globalne duhovne i društvene implikacije,

¹³ Vidjeti u knjizi Milana Rakočevića: *Crnogorski Prometej – Pokušaj povezivanja Njegoševe filozofije*, DOB, Podgorica, 1998, naročito od 95–108.

dakle, za cjelokupno čovječanstvo. Ono je jedna od staza koja vodi do humanističkog i etičko-civilizacijskog jedinog alternativnog modela, nasuprot permanentnom ratu i nasilju, sposobnog da izgradi, održi i sačuva trajni mir u svijetu. „Toj riječi i njenom značenju treba zahvaliti, što je crnogorski narod prebrodio i savladao sve teškoće u svojoj istoriji“, piše dr Milan Rakočević u svojoj studiji o Njegoševoj filozofiji. I Baljević i Plamenac su svojim filozofskim djelom prije svega služili ovoj plemenitoj i humanoj misiji nauke – naime, da osposobi čovjeka kao čovjeka, svako ljudsko biće da u realnoj životnoj i istorijskoj praksi morala i religije (kod Plamenca i svih ostalih sfera društva i države) slobodno stvara vrijednost dobra koje će kao takvo biti u funkciji trajnog mira, sigurnosti, napretka i sreće za što je veći broj pojedinaca i naroda.

Nije nimalo slučajno ni da kod gotovo svih crnogorskih filozofa, počev od onih najstarijih pa sve do savremenih u dvadesetom vijeku, etička, moralna problematika igra izuzetno veliku ulogu i ima, moglo bi se reći, presudni značaj. Nije slučajno, jer moral je jedna od najprepoznatljivijih osobnosti Crnogoraca. Treba se podsjetiti da su Crnu Goru i Crnogorce nazivali Robinom Hudom Evrope. Malo koji narod ima osjećaj za pravdu, jednakost, solidarnost i moralnu procjenu i kriterijume dobra i zla kao što to imaju Crnogorci. To dolazi do snažnog izražaja u praktičkoj filozofiji crnogorskih naučnih teoretičara i mislilaca, u kojoj je fenomen morala najznačajniji predmet proučavanja, i koji ima suštinsku funkciju kriterijuma ocjenjivanja mnogih, ako ne i najvećeg broja društvenih pitanja, kao što je to slučaj sa oružanim širenjem religije kod Baljevića ili sa drugim temama kod ostalih crnogorskih etičara.

Savremenici i svjedoci života i rada mnogih crnogorskih filozofa, posebno onih koji su stvarali van Crne Gore, a takvih nije malo, naprotiv, uvijek su smatrali za shodno da osvijetle i prikažu one njihove strane ličnosti i načine mišljenja po kojima su se

u pozitivnom smislu prepoznavali, izdvajali i dodatno identifikovali u sredinama u kojima su živjeli i stvarali, a koje su mogli samo da imaju i donesu zahvaljujući svom crnogorskom etničkom, nacionalnom, kulturnom, etičkom i ukupnom duhovnom porijeklu i jednom specifičnom civilizacijskom pogledu na svijet. Slučaj je to osim sa Jovanom Stefanovićem Baljevićem i Jovanom Džonom Plamencem, i sa Milanom Rakočevićem, i sa Vukom Pavićevićem, i sa Milenkom A. Perovićem, i sa Nikolom Rackovićem, i sa Sretenom Zekovićem, i sa Dušanom Ičevićem... Vanja Sutlić, čuveni hrvatski i jugoslovenski filozof, praksisovac i jedan od najboljih poznavalaca filozofije Martina Hajdegera i Karla Marksa, autoru ove knjige je rekao da su Crnogorci izuzetno talentovani za filozofiju i da se u to uvjerio kao dugogodišnji profesor na univerzitetima u Sarajevu i u Zagrebu. A srpski akademik prof. dr Živojin Perić, jedan od najpoznatijih i najuglednijih pravnika u Evropi i svijetu, napisao je za Crnogorce i ovo: „Etnička i etička skoncentrisanost na izuzetno malom prostoru.“

Crnogorci su ne samo stvorili i djelom i idejom, i stvarnošću i duhom, sasvim originalni i osobeni filozofski i etički pojam čojstva, već su njime označili jedan jedinstveni i u svjetskim relacijama filozofije usamljeni i neponovljivi moćni individualni i kolektivni pozitivno-utopijski korelat, ideal, uzor i korektiv čovjekovog mišljenja i djelanja. Nikada u vladajućem, a to znači većinski prihvaćenom i istorijski dokazanom i održanom, etičkom, duhovnom i filozofskom sistemu vrijednosti Crnogoraca nije bilo i nije moglo biti da se desi ponižavanje, vrijeđanje i unižavanje drugih ljudi, pa čak ni neprijatelja u različitim istorijskim ratovima koji su vođeni za slobodu Crne Gore, bez obzira na njihovo etničko, nacionalno, vjersko, kulturno i svako drugo porijeklo. Borba, rat i odbrana slobode je bilo nešto drugo, ali se nikada nije poseglo za ponižavanjem neprijatelja zbog drugačije vjere, kulture i drugih sličnih razlika. Inovjerstvo

drugih, pa čak i neprijatelja (u smislu pokušaja da se oružanim putem potre crnogorska sloboda, država, vjera i narodnost), nije Crnogorcima nikada bilo mrsko, mrzno i odbojno samo po sebi, u uskom vjersko-konfesionalnom smislu, već samo ako i kada je stavljano u funkciju pokušaja negiranja i rušenja onoga što im je bilo najsvjetije i najsvjetlije, a to je sloboda naroda i domovine.

Ovaj viševjekovni istorijski pravac razvoja i opstajanja vjerskog ubjeđenja kod većine Crnogoraca, trajao je i razvijao se, naravno, i nakon Baljevića, o čemu svakako svjedoči i učenje Jovana Džona Plamenca. Kako piše Milan Rakočević u svojoj doktorskoj disertaciji o Njegoševoj filozofiji odbranjenoj u Ljubljani 1940. godine, „Njegoš je bio najliberalniji između najliberalnijih vjerskih poglavica i filozofa, koje smo dosada poznali.“¹⁴ On je, po riječima Rakočevića, „uzimao u zaštitu boga ne sa vjerskog nego sa čovječjeg stanovišta“.¹⁵ U samoj praksi se crnogorski liberalno-tolerantni vjerski princip i multikonfesionalnost u potpunosti potvrđuje kod kralja Nikole koji gradi multietničku i građansku crnogorsku državu.

Zaključak

Za Jovana Stefanovića Baljevića i Jovana Džona Plamenca može se reći da im je možda i najveći zajednički imenitelj to što su s ponosom znali, osjećali i predočavali da su Crnogorci iako su u Crnoj Gori vrlo malo živjeli, gledano vremenski gotovo zanemarljivo. Plamenac je po svjedočanstvima prijatelja - svjetskih mislilaca (među kojima su i Karl Poper i ser Isaiah Berlin), uvijek isticao da je iz Crne Gore, a Baljević je svoje crnogorstvo „ovjerio“ po slobodnom sopstvenom uvjerenju i iskazu. Uz to,

¹⁴ Milan Rakočević, *Crnogorski Prometej – Pokušaj povezivanja Njegoševe filozofije*, DOB, Podgorica, 1998, str. 107.

¹⁵ Ibid, str. 104.

imali su u jednom životnom periodu vrlo slične, gotovo istovjetne sudbine. Rođeni su u Crnoj Gori, ali su je u ranom djetinjstvu morali napustiti pa su se školovali i stekli akademska i naučna zvanja u inostranstvu đe su imali i profesionalne i radne karijere. Umrli su i sahranjeni van Crne Gore, Plamenac u Engleskoj, Baljević u Rusiji. Obojica su bili duboki vezani za Crnu Goru. Na nadgrobnoj ploči Jovana Džona Plamenca, iznad imena i prezimena, profesije i godina rođenja i smrti, piše samo i jednostavno – Crnogorac. Jovan Stefanović Baljević je prvi doktor filozofije sa tla Crne Gore (kao i prvi diplomirani i pravnik i filozof) koji se jasno, nedvosmisleno i javno iskazao kao nacionalni Crnogorac. Potpisao se na jednom historiografskom radu o Crnoj Gori kao „Albano-Crnogorac iz Bratonožića“, a na naslovnoj korici njegove disertacije u originalu na latinskom jeziku piše da je „Bratonožić-Albanac“.

Filozofije Jovana Stefanovića Baljevića i Jovana Džona Plamenca leže ne samo u temelju crnogorskog pogleda na svijet, crnogorske etike i njenih najvažnijih i najsuštastvenijih fenomena slobode, dobra, humanizma, solidarnosti, dobročinstva i čojstva (u korijenu Baljevićeve kritike nasilnog širenja religije ali i Plamenčeve komunitarijanske nadgradnje libertarijanskog društvenog modela nalazi se etički pojam crnogorskog čojstva Marka Miljanova kao odbrana drugoga od sebe), filozofske i kulturne baštine u cjelini, već i produktivno-konkretno-utopijske (onako kako ju je sagledao Ernst Bloh) i univerzalne ideje čitavog čovječanstva o kosmopolitskom, nenasilnom, racionalnom i mirnom rješavanju svih društvenih, političkih, vjerskih i svjetonazornih konflikata i sukoba. U kontekstu ovakvog civilizacijskog gledanja koje proističe iz biti učenja i ovih i mnogih drugih crnogorskih filozofa treba posmatrati sve crnogorske fenomene, etičko-moralne i državotvorne, etničko-narodno-nacionalne crnogorske i crnogorske multikulturalne odlike, te svakako i vrijednosti ostalih nacija-naroda

koji žive u Crnoj Gori, zatim preko viševjekovne borbe za slobodu i svih crnogorskih dinastija i napora za slobodnom i nezavisnom državom i crkvom, narodom-nacijom i društvom, pa sve do konkretnih institucija materijalnog i nematerijalnog duhovnog blaga, kao što je crnogorska utoka ali i ekumensko djelovanje autokefalne Crnogorske pravoslavne crkve.

Filozofske ideje i Jovana Baljevića i Jovana Džona Plamenca čine značajan dio crnogorskog duhovnog nasljeđa. Baština se ne prenosi mehaničkim putem i ne nasljeđuje spontano i automatski. Moramo je prepoznati, zavrijediti, osvojiti, sačuvati, kritički ocijeniti i valorizovati, unaprijediti, aktuelizovati, modernizovati, predstaviti javnosti, pronositi i prenijeti je i dalje i jače kroz prostor i vrijeme. Naše je samo ono što prepoznamo kao naše, što nas utemeljuje, ali što i mi sami utemeljujemo, razvijamo i osavremenjujemo. I Plamenčevo ukupno naučno i filozofsko djelo i Baljevićeve filozofske disertacije o religiji i multikonfesionalizmu dolazi i do nas današnjih. Tim prije ne bismo se smjeli oglušiti o njihove ideje i filozofske, religijske, društvene i etičke poruke, kada se zna koliko su bili vezani za Crnu Goru i svoj, prije svega, crnogorski identitet. Svojim učenjima Plamenac i Baljević brane, jačaju i šire civilizovanost evropskog prostora na kojem živimo, ali i svijest o humanitetu i dijalogu i u ovom vremenu, budući da su u pitanju djela sa svevremenskim i trajnim filozofskim, naučnim, etičkim, religijskim i svim drugim vrijednostima ukupnog crnogorskog identiteta.

Zajedničko Plamencu i Baljeviću je i to što i jedan i drugi upućuju jednu od najvažnijih i moralno najjačih humanističkih poruka: da se dobro samo dobrim ostvaruje. Baljević u svojoj filozofskoj disertaciji i pogledima na ključna vjerska učenja i prije svega religiju kao religiju, a Plamenac u analizama svih najvažnijih filozofskih, etičkih, socioloških, vjerskih i drugih teorija i pokreta, dolaze do istovjetnog zaključka da se nijedno i nikakvo zlo ne može opravdavati, ma kako da se to pokuša kao

neophodno filozofsko, antropološko, rasno, religijsko, ideološko, naučno, političko, nacionalno, istorijsko ili bilo koje drugo „nužno“, „neophodno“ i „potrebno“ sredstvo – pa čak ni tzv. „racionalna“, „prosvjetiteljska“ ili pak „liberalna“ i slična „argumentacija“ – za dostizanje društvenog i državnog „napretka“, „progres“ i „razvoja“. U ovom smislu Baljević je (s obzirom na vrijeme u kojemu je djelovao i živio) jedan od pionira, a Plamenac jedan od najbritkijih i nadosljednijih mislilaca kritičkog pristupa svakoj vrsti totalitarizma koji se u bezbrojnim likovima naročito u dvadesetom vijeku okomio i ustremio svojim svevidećim krvavim mengelama na čovjeka-pojedinca hvaleći i afirmišući zlo svake vrste kao „dobro“ sredstvo za uspostavljanje „trajnog“ istorijskog stanja „dobra“, „sreće“, „pravde“ i „slobode“.

Baljević se pita: „Ko nam daje slobodu da činimo zla kako bi odatle proizišla dobra? U prirodnoj teologiji dokazuje se da zlo koje dopušta – Bog okreće na dobru svrhu. No, da li ćemo iz ovoga zaključiti da možemo činiti zla kako bi Bog mogao da ih okreće na dobro?“ (Baljević 2002 : 117) Plamenac je veliki i podjednaki kritičar svakog nedemokratizma, jednoulja i političkog i društvenog voluntarizma bilo da dolaze sa Zapada ili sa Istoka, a poznato je da je razlikujući Marksovo djelo (bez obzira što mu je uz velike pohvale dao i niz vrlo krupnih i argumentovanih kritičkih osvrt) od boljševizma i staljinizma, bio izuzetno oštar, pošten i dosljedni kritičar sovjetskog modela socijalizma-komunizma (iako je i u njemu i ostalim zemljama tzv. „narodne demokratije“ vidio mnogo više sličnosti sa zapadnom liberalnom demokratijom nego što se to uobičajeno zapažalo i prihvatilo), i ne samo tog već i svakog drugog totalitarizma bilo političke, vjerske, ideološke, vojne ili pak etničke i druge „revolucionarne“ odnosno nasilne provenijencije.

Ove i druge velike misaone, duhovne i kulturno-civilizacijske domete Baljevićevog, Plamenčevog, kao i Njegoševog

filozofskog i naučnog djela, kao i svih drugih predstavnika crnogorske filozofije, potrebno je proučavati ne samo mnogo više nego do sada, već praktično tek od sada i početi sa njihovim afirmisanjem i primjenama u crnogorskom obrazovnom sistemu. Sve ove ideje su humanog, plementog, univerzalnog, civilizacijskog i opštečovječanskog usmjerenja, sa tolerancijom, trpeljivošću i solidarnošću kako u religiji, filozofiji, etici, aksiologiji, pogledima na svijet, tako i u politici, multikulturalizmu i interkulturalizmu i svim drugim praktičnim oblastima i individualnog i društvenog života u savremenom svijetu. Baljevićeva i Plamenčeva otadžbina, Crna Gora, tek danas je u prilici da ubire plodove njihove intelektualne, filozofske i naučne ambicioznosti da pišu o najdubljim i najvećim filozofskim, metafizičkim, etičkim, vjerskim, političkim, antropološkim, međunarodno-pravnim, nacionalno-etničkim, kulturološkim i duhovnim upitnostima čovjeka. Ovako ozbiljnim i odgovornim zadacima potrebno je prići na organizovani i sistematski i sistemski način, da bi njihovi obrazovni, naučni i kulturni rezultati bili uspješni i plodotvorni.

I Baljevićevo i Plamenčevo, a svakako i Njegoševo filozofsko djelo, nose snažan pečat vjekovne crnogorske upućenosti i pripadnosti horizontima evropske misli i civilizacije. Kao što Baljevićeva disertacija govori o moralnim, političkim, društvenim, državnim i ljudskim štetama izazvanim neprekidnim ratovima zbog vjerskog neslaganja i ima veliki značaj kako za cjelinu čovječanstva tako i za naš zapadnobalkanski region u kojemu su se vodili vjerski ratovi i u posljednjoj deceniji dvadesetog vijeka – kao i za evropski kontinent u cjelini, budući da se i na Zapadu u prošlosti vjerski ratovalo neprekidno i više decenija, pa čak i čitav jedan vijek – tako i Njegoševo i Plamenčevo djelo (naravno svako u skladu sa vrstom pristupa opisa svijeta i bićem epohe, osobenim pogledom na svijet i diskursom književnosti, nauke i filozofije u okviru kojih su se misli i stavovi iskazivali),

govore o svim manjkavostima i štetama, distopijama i ograničenjima ljudskog u mnogim pitanjima i fenomenima opstojnosti čovjeka kao čovjeka kojima su se bavila ova dva velika crnogorska mislioca. Čitanje njihovih vrijednih djela i primjena njihovih stavova i poruka, analiza i vrijednosti u životnoj i društvenoj praksi oplemenjuje ljude i utiče da se smanje i suzbijaju svi oblici represija i nasilja, vlasti i nesloboda nad čovjekom. Iznad svega, rezultati koje su postigli ovi filozofi konektirajući svoju crnogorsku utemeljenost sa najvišim dome-tima evropskog duha, moraju nadahnjivati i savremene generacije Crnogoraca i činiti ih ponosnim na tako uzvišene prethodnike savremene crnogorske filozofske misli.

Može se slobodno reći da i za Jovana Stefanovića Baljevića i Jovana Džona Plamenca kao naravno i za Njegoša – kao i za sve klasične i savremene predstavnike crnogorske filozofske i ukupne društvene misli – važe sljedeće riječi koje su izgovorene povodom Voltera: „Borio se protiv zlih sila koje opstojavaju; propovedao je vrednosti nerazdvojne od ljudskog bića.“¹⁶

¹⁶ Rene Pomo u Volterovoj knjizi: Filozofski rečnik, Edicija, Beograd, 2009, str. 12.